

УДК 158:340.63

Костицький М. В., доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України, академік Національної академії правових наук України

ПСИХОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА В СИСТЕМІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПРАКТИКИ

Здійснено аналіз психологічної практики як специфічної діяльності психолога, зокрема таких її форм, як психодіагностика, психотерапія, психодрама, психологічна консультація, психологічна експертиза та ін. Показано єдність і взаємозв'язок форм психологічної практики. Розкрито специфічні особливості, зміст, технологію психологічної експертизи.

Ключові слова: психологічна практика; психокорекція; психотренінг; психологічна консультація; психологічна експертиза.

Психологія є науково-практичним комплексом, що передбачає принаймні два блоки з відповідними видами діяльності: теоретичний (науковий) і практичний. Цей поділ є досить умовним (адже йдеться про комплекс як певну єдність чи цілісність), проте один без одного вони існувати не можуть: теоретичний блок забезпечує вироблення понять, категорій, гіпотез, теорій, методик, методів, а практичний – є полем застосування останніх та сферою їх перевірки; водночас практичний блок комплексу (психологічна практика) породжує проблеми, які має розв'язувати психологічна теорія. Звичайно, це не всі вияви зв'язків між теоретичною та практичною його складовими. Зрештою ми й не ставили за мету їх розкрити.

Правда, тут є одне застереження. Марксизм запозичив у позитивізму культ науковості, що набув вираження у формулі «від споглядання до мислення, а потім знову до споглядання, але вже у вигляді наукового експерименту». У марксизмі ця формула вульгаризувалася й звучала як «від безпосереднього споглядання до абстрактного мислення, а від нього до практики». Тут спостерігається ототожнення практики й

емпірики, а також усвідомлення практики як критерію істинності. У домарксистській філософії, у філософії Модерну критеріями істинності вважалися:

- 1) логічна несуперечливість;
- 2) божественне одкровення;
- 3) досвід.

Практика ж здебільшого пов'язана з етичними уявленнями про добро та зло, мотиваціями, бажаннями, волею, тобто з етичними й психологічними факторами й зовсім незначною мірою – з головною категорією епістемології та гносеології – істиною.

У психології практику визначають як предметно-чуттєву форму життєдіяльності людини, зокрема як:

- 1) матеріальне виробництво;
- 2) працю, тобто діяльність людини щодо перетворення природи;
- 3) експеримент – штучне відтворення певних сторін реальності з метою їх дослідження;
- 4) життєву практику особи;
- 5) форму діяльності, що є протилежною відносно теорії [1, с. 130].

У межах статті аналіз практики буде здійснено в контексті останнього пункту – форми діяльності, що суперечить теорії. Хоча, звісно, психологічна теорія не може розвиватися без психологічної практики і навпаки. Спроба розмежувати психологічну теорію й практику здебільшого пов'язана з потребою з'ясування її (практики) змісту, специфіки, характеристики, видів, форм тощо.

На психологічній науці ще з середини ХХ ст. позначилися тенденції диференціації – інтеграції наукового знання. І якщо на початку минулого століття, крім загальної, виділяли психологію дитячу, педагогічну, судову, праці, психофізіологію, то нині, на початку ХХІ ст., тобто через якусь сотню років, ми маємо справу з кількома десятками галузей психологічних наук. Виникає запитання: чи кожна галузь психологічної науки має теоретичну й практичну складові? Адже на початку було зазначено, що психологія є науково-практичним комплексом! Тому чи кожна галузь психологічної науки є таким науково-практичним комплексом, чи вся психологія загалом? Першочергово виглядає, що кожна галузь психологічної науки має бути теоретико-

практичною. Зрештою розвиток окремих психологічних наук підтверджує це. Зокрема, ідеться про психологію праці, інженерну, педагогічну, медичну, юридичну психологію. Однак психологічні науки розвиваються не синхронно, їх розвиток пов'язаний із певним соціальним замовленням. Останніми роками таке замовлення стосувалося розвитку політичної, військової, юридичної психології. І власне не так на розвиток теорії цих наук, як на конкретне психологічне забезпечення політичних процесів, діяльності армії та правоохоронних структур.

Водночас наявна й інша тенденція. Протягом 90-х рр. ХХ ст. сформувався практична психологія як об'єктивне поєднання багатьох галузей психології, психологічних шкіл. Її визначають як галузь професійної діяльності, що має на меті визначення психологічних особливостей життєвої ситуації та індивідуальності людини або групи, унесення позитивних змін у процес взаємодії між ними й профілактику небажаних форм поведінки для найбільш повного розкриття сутнісних сил людини [2, с. 20].

Визначення є досить широким, проте неповним. Правда, його було сформульовано півтора десятка років тому. На нашу думку, професор В. Панок його не раз уточнював та уточнюватиме. І це закономірно. Автори процитованого вище підручника «вбачають» практичну психологію у сфері:

- 1) освіти;
- 2) Збройних Сил;
- 3) політики;
- 4) служби для молоді;
- 5) психореабілітаційних центрів для тих, хто повернувся з ув'язнення, наркоманів, безпритульних, жебраків, безробітних та інших маргіналів;

6) центрів сімейного консультування та сімейної терапії тощо.

До речі, перший в Україні центр сімейної терапії й третій в СРСР (після Вільнюса та Ленінграда) було створено зі співініціативи автора в другій половині 70-х рр. ХХ ст. у Львові. Автор його й очолював до середини 80-х рр.

Сьогодні нагальною є потреба в поширенні психологічної практики на сферу законо- й нормотворення, правоохоронну сферу, оборонну, конструкторську діяльність тощо. Тому можна стверджувати, що практична психологія – це не нова галузь

психології, а сукупність психологічних галузевих практик різних напрямів психології. Адже вона не має окремого об'єкта, предмета, категоріально-понятійного апарата та ін.

Іншими словами, поки в кожній галузі психології достатньо не виділилась і розвинулась практична її частина, може йтися про практичну психологію. З іншого боку, виокремлення практичної психології має утилітарну ціль: дидактичну та телеологічну (доцільну), тобто пов'язану з підготованням психологів-практиків.

Водночас тут наявний певний парадоксальний момент: в інших науково-практичних комплексах, таких, як медицина, юриспруденція, педагогіка, інженерія, навряд чи йдеться про «практичну» медицину, юриспруденцію, педагогіку, інженерію чи підготовку практика-медика, юриста, педагога, інженера. Ці спеціалісти апріорі після навчання в університеті, магістратурі підготовлені як практики. Навіть кандидатські чи докторські дисертації з цих напрямів мусять мати серйозну емпіричну (у тому числі практичну) базу. Це також стосується навіть таких відносно нових напрямів науки, як філософія медицини, права, освіти, техніки.

Психологічна практика (з певною долею умовності як синонім можна використовувати поняття «практична психологія») може виявлятися в різних формах, головними з яких є:

- психологічний моніторинг;
- психологічна трудова орієнтація, відбір, підбір, адаптування;
- психодіагностика;
- психопрофілактика;
- психотерапія;
- психокорекція;
- психотренінг;
- психодрама, рольові психологічні ігри;
- психологічна реабілітація;
- психологічне консультування;
- психологічна експертиза.

Форми психологічної практики взаємопов'язані між собою, а отже, наведена їх диференціація має досить умовний характер. Психодіагностика може бути як самостійною (відносно) формою психологічної практики, так і невід'ємною складовою психотерапії, психокорекції, психологічної

експертизи. Психологічна реабілітація може, передусім, передбачати психотерапію, психотренінг, рольові ігри й інше. Тобто зазначені форми психологічної практики можуть виявлятися як самостійні чи бути складовими інших форм (тим більше, що перелік їх не є вичерпним).

Психологічним моніторингом є огляд або спостереження за особою чи соціальною групою з метою виявлення особливостей їх поведінки, психологічних проявів, визначення психологічної спрямованості особи та групи, психологічної сторони соціальної ситуації, отримання даних для відслідковування й аналізу динаміки процесів, що досліджуються. Психологічний моніторинг найчастіше потрібний у сфері політичної та соціальної психології, тобто для аналізу й прогнозування соціальних і політичних процесів. Психологічний моніторинг може застосовуватися в економіці, юриспруденції, демографії, етногенезі, торгівлі, міжнародних відносинах тощо.

Психологічна трудова орієнтація, відбір, підбір, адаптація трудових кадрів як форма психологічної практики пов'язана з теоретичними пошуками, організацією психологічних служб на виробництві (уперше – у СРСР 1961 року на Львівському заводі автотранспорту), конструюванням апаратів для діагностування й трудової орієнтації. Так, професор Ярослав Цурковський займався цими проблемами більше як шість десятиріч.

Ця форма психологічної практики полягає у виявленні системи психологічних ознак і характеристик, необхідних для виконання певної професійної діяльності, визначенні норм і вимог, що ставляться до працівників певної спеціальності чи професії. Психологічний портрет особи, узгоджений із нормами та правилами професійної діяльності, визначають як психограму. Вона повинна бути достатньо повною, містити інформацію, що відображає психологічні характеристики особи, має бути визначеною, чітко й конкретно описувати особу, бути співрозмірною та не містити другорядного чи надлишкового матеріалу.

Психологічна трудова орієнтація, відбір, підбір, адаптація прив'язуються до психограми особи, що є об'єктивною й може змінюватися чи корегуватися в досить вузьких межах. Тому, якщо психограма особи відповідає характеру та змісту професійної діяльності, є сенс в орієнтації, відборі, підборі й адаптації

(до діяльності). Якщо ж ні – немає сенсу вдаватися до цього складного механізму (орієнтації, відбору, підбору, адаптації).

Психодіагностика є технологією виявлення наявності та ступеня вираження в людини певних психологічних ознак. Предметом психодіагностики можуть бути навиків, умінь, загальні та спеціальні здібності, психічні стани, процеси, мотиви, потреби, інтереси, характеристики особистості, психологічні, психофізіологічні особливості й риси особистості. Психодіагностику здійснює професійний психолог за допомогою методів бесіди, спостереження, психологічних тестів, опитувальників. Психологічний діагноз може бути констатуючим, тобто таким, що свідчить про наявність чи відсутність певних психологічних ознак, ступінь їх вираження, відповідність їх норм.

Інший вид психологічного діагнозу можна умовно назвати «пошуковим». Він полягає в пошуку місця індивіда чи групи на «осі континуума» залежно від вираження в них (індивіда чи групи) відповідних психологічних якостей із застосуванням порівняння всередині вибірки, ранжування осіб, які діагностуються залежно від отриманих показників, введенням критеріїв (високий, середній, низький) диференціації вияву психологічних особливостей осіб, які досліджуються.

Психопрофілактика – це цілеспрямована діяльність професійних психологів, що полягає в оптимізуванні психологічних процесів, явищ і станів людини, покращенні психічного здоров'я, нейтралізації та попередженні стресів, афективних станів, афектів, негативних виявів акцентуації особистості, каналізуванні чи блокуванні асоціальних або антисоціальних проявів у невротиків і психопатів та ін. Українські й російські психологи часто пов'язують психопрофілактику із психогігієною як підсистемою медичної психології. Уважаємо, що це правильно лише частково. Психологічну службу в системі охорони здоров'я створено ще в 70-х рр. минулого століття. Її завданням є проведення психопрофілактичної роботи. Але чи не є психопрофілактика невід'ємною частиною професійної діяльності психологів у сфері освіти, пенітенціарній, правоохоронній системі, на виробництві, в авіації тощо? Напевно, запитання риторичне. Психопрофілактика постає як вивчення несприятливих

факторів, що впливають на людину, попередження несприятливого впливу на неї та може передбачати діагностику, прогноз, попередження, застосування корекції, психотерапії.

Психотерапія, як й інші форми психологічної практики, може виявлятися як її самостійна форма чи як частина (підсистема) інших форм. Оскільки психопатологія є спільною сферою докладання зусиль і медиків (психіатрів), і психологів, то її навіть психологи часом розуміють як лікування за допомогою психічного впливу на хворого. Зрештою грецький термін «ερατσία» власне означає лікування. Напевно, такий підхід, що полягає в буквальному тлумаченні терміна «терапія» та в запозиченні розуміння з психіатрії цього виду діяльності. Так, у цій сфері медицини психотерапію розуміють як комплексний метод, що включає психічний вплив на хворого з метою усунення причин і наслідків психічного чи соматичного захворювання [3, с. 808].

Психотерапію треба тлумачити ширше, а не лише як лікувальну діяльність, тобто діяльність відносно хворих. Психотерапія має передбачати надання психологічної допомоги й здоровим людям, навіть за їх приватним бажанням (клієнти) в проблемних, важких ситуаціях, під час конфліктів, чи в разі бажання покращити якість власного життя. Тому психотерапія може мати характер клінічної психотерапії, коли психіатр чи медичний психолог працюють над пом'якшенням чи усуненням симптомів захворювання, застосовуючи гіпноз, навіювання, самонавіювання.

Іншим видом психотерапії є особистісна, що може бути індивідуальною чи груповою. У західному світі останніми роками дедалі більшої популярності набуває індивідуальна психотерапія. Це пов'язано з інтенсивним відчуженням людини від технізованого, комп'ютеризованого, глобалізуючого світу. В умовах посилення на межі століть захоплення віртуальним простором та комп'ютерною комунікацією зараз уже намічається тенденція до стабілізації цих процесів. А людина, як істота соціальна, потребує комунікації. Почалося велике відчуження людини від людини, від навколишнього світу. Це створює психологічний дискомфорт, є причиною стресів, дезорганізації психіки. Певною мірою цьому може зарадити психотерапія. Зрештою, психотерапевт у західному світі став

обов'язковою фігурою в житті кожної людини (поряд із священником, лікарем та адвокатом).

Психотерапія передбачає глибинне проникнення в особистість, її психіку, психічні процеси, явища, стани з метою часом суттєвого або докорінного трансформування особистості. Більш «м'якою» формою втручання в процеси особистісного та психічного розвитку людини є психокорекція (хоча, звісно, психотерапія може передбачати й психокорекцію).

Психокорекцію визначають як діяльність психолога щодо виправлення (корекції) тих особливостей психічного розвитку, що не відповідають загальноприйнятій психологічній нормі (водночас зазначимо, що «психологічна норма» є не тільки психологічною, а й онтологічною та гносеологічною проблемою, маючи різні характеристики в різні часи, у різних культурах і цивілізаціях).

Дещо умовно такою нормою можна вважати міру вимог до психічного розвитку особистості, сукупність правил і вимог, що виробляє певна спільнота (етнос, нація, народ, етнічна група тощо) для регулювання поведінки, визначення характеру й змісту взаємовідносин, взаємодії та спілкування. Тобто йдеться про соціальний (!) стандарт, з яким співставляють реальну поведінку людини. Ці стандарти перебувають поза психологією. Їх виробляють та утверджують релігія, етика, право, технологія (у т. ч. комп'ютерна). Власне психологічне поняття «психологічна норма» не вироблено. Щось подібне є в медицині, у якій нині теж не вироблено норму здоров'я, а отже, і хвороби.

Медики уникають навіть давати визначення поняттю «хвороба». У «Великій медичній енциклопедії» про хворобу не йдеться, а «біль» тлумачать як «найбільш частий симптом хвороби». Тобто виникає замкнуте коло: біль є виявом хвороби, а що таке хвороба, захворювання – незрозуміло [4, с. 76]. Правда, майже сорок років перед цим в іншому енциклопедичному виданні хворобу було визначено як процес, що виникає внаслідок впливу на організм шкідливих подразників внутрішнього чи зовнішнього середовища та характеризується зниженням адаптивності організму до зовнішнього середовища за умов одночасного мобілізування його захисних функцій і т. д. [5, с. 509]. Отже, визначення здійснюється через описування функцій, проявів, але всіляко

уникається тлумачення змісту хвороби, що і є власне відхиленням від норми.

Коли ж ідеться про психокорекцію як підлаштування до норми, то можна погодитися з тими авторами, які вважають, що психокорекція включає:

- 1) діагноз;
- 2) прогноз;
- 3) створення психологічної корекційної програми;
- 4) виконання програми;
- 5) аналіз ефективності програми [2, с. 285].

Психотренінг – це специфічна діяльність психолога, що передбачає вироблення програми й набору процедур, унаслідок реалізації яких в особи чи групи, з якими проводиться психотренінг, досягається розвиток певних якостей, необхідних для відповідних видів діяльності, для адаптування в сім'ї, соціальній групі, соціумі. Психотренінг може бути таких видів:

- тренінг ділового спілкування;
- тренінг перцептивний;
- соціально-психологічний тренінг;
- аутотренінг;
- тренінг упевненості;
- тренінг прививки стресу;
- тренінг уваги, пам'яті та ін.

Особи та групи, які проходять психотренінг, набувають умінь комунікації в особистісній, груповій, діловій, соціальній та інших сферах. Завдяки тренінгу особа отримує інформацію про те, як вона виглядає в сприйнятті іншими людьми (рефлексія), чи як її дії та вчинки сприймаються іншими людьми (соціальна перцепція). У процесі психотренінгу може бути досягнуто корекцію установок особи, системи цінностей і відношень особистості, розвиток умінь і навичок спілкування, здатності повного й активного пізнання себе та інших людей.

Психодрама, або рольові ігри, – це певний вид групової психотерапії, у якій головною технікою є сценічна форма дії. Учасники групи почергово виступають то акторами, то глядачами. Ролі, які виконують учасники психодрами, полягають у моделюванні життєвих ситуацій, у яких завдяки виконанню певних ролей (учасників цих ситуацій) досягається

усунення неадекватних емоційних реакцій, дисбалансу соціальної перцепції та самопізнання.

Метод психодрами реалізується за певних обставин – має бути сцена, режисер (психолог), помічники режисера, публіка й актор. Останньому пропонують зіграти на сцені якусь роль у певній ситуації. Як і в сценічному спектаклі, у психодрамі є вступна частина (розігрів), коли активізують спонтанність і креативність учасників, апогей, коли власне й реалізують драматичну дію та вибраний суб'єкт «актор» керує програванням ситуації, а також фінал, у якому учасники психодрами діляться своїми міркуваннями й переживаннями, що виникли в процесі психодрами. Невід'ємними рисами психодрами є активність, спонтанність та імпровізація в поведінці (під час виконання певної ролі).

Застосування психодрами як форми психологічної практики дає змогу людям навчитися розв'язувати свої проблеми в групі, у якій знімаються нормативні обмеження (зокрема соціальними нормами) через відтворення на сцені своїх фантазій, страхів, комплексів, фобій і т.п. Психолог має орієнтуватися на те, що ролі в психодрамі повинні бути значущими для суб'єкта в реальному житті. Близькою до рольових ігор у психодрамі є проєктивна гра як одна з проєктивних методик психодіагностування, що належить до групи методик катарсису.

Психологічна реабілітація – це система психологічних засобів (що застосовуються паралельно з медичними, педагогічними, соціальними), спрямованих на відновлення, корекцію чи компенсацію порушених психічних функцій, станів, явищ особистісного, соціального, трудового, професійного статусу (здебільшого хворих та інвалідів), а також осіб, які перенесли психічну чи соматичну хворобу, зазнали психічної травми, пережили глибокий стрес, пов'язані (травма, стрес) із різкою зміною соціальних, професійних, трудових, сімейних відносин, умов життя тощо.

Підгрунтям психологічної реабілітації є уявлення (теорія) про хворобу, психічні травми, стрес як про шкідливі, нищівні процеси для організму, що не тільки викликають дисфункцію фізіологічних процесів в організмі людини, впливаючи на фізичне та психічне її самопочуття, а й змінюють особистість

такої людини, призводять до серйозних зрушень в емоційній, вольовій і навіть інтелектуальній сферах.

Психологічна реабілітація має на меті усунення наслідків переживань, негативних установок, невпевненості у власних силах, стану тривожності, наявності фобій, виявів симптомів психічних і соматичних захворювань та ін. Здійснення психологічної реабілітації вимагає створення відповідних психологічних умов, що мають сприяти ефективності лікування, застосуванню соціальних і педагогічних заходів.

Процес психологічної реабілітації повинен ґрунтуватися на партнерстві психолога й особи, щодо якої проводиться реабілітація, доброзичливих стосунках між ними, різноплановості зусиль у процесі відновлення різних сфер життєдіяльності особи, поєднанні психологічних, терапевтичних, фармакологічних, бальнеологічних та інших засобів впливу, поетапності реабілітаційних заходів, активізації компенсаторних механізмів психіки з метою відновлення чи заміщення втрачених якостей. Так, під час психічної реабілітації можуть застосовуватися психотерапія, психокорекція, психодрама та ін.

Психологічна консультація як форма психологічної практики може використовуватися як окрема діяльність чи бути складовою інших форм цієї практики. Така консультація передбачає роз'яснення, бесіду, пораду фахівця, надання практичної допомоги шляхом порад і рекомендацій. Предметом зазначеної консультації є питання й проблеми, що цікавлять пацієнта (клієнта), певний орган або посадову особу, а також особистість пацієнта (клієнта).

Психолог, який консультує, повинен бути на належному рівні теоретично підготовлений, мати досвід практичної роботи. Його діяльність схожа на діяльність психолога-клініциста, але він працює не в лікарняних умовах.

Під час роботи з фізичною особою завданням консультування є визначення орієнтування в самому собі, певній ситуації, засобах і способах подолання проблемної ситуації. Ключовим методом консультації є бесіда, хоча застосовується також спостереження й інші психологічні методи. Консультування може бути індивідуальним чи сімейним. Його можуть застосовувати до осіб різного віку та в різних сферах: освіти, медицині, інженерній справі, юриспруденції. Запровадження

автором психологічної консультації в судову практику та обґрунтування її необхідності на теоретичному рівні (поряд із такими формами використання спеціальних знань, як експертиза й участь спеціаліста, що регламентував закон) викликало шквал критики в ортодоксальних юристів [6, с. 31–35].

Проте пройшло чотири десятиріччя й консультативна форма допомоги суддям, слідчим, прокурорам, адвокатам набула визнання й на рівні нормативного врегулювання.

Вище було зазначено про організацію автором першої служби сім'ї в Україні. Головними формами роботи психологів у цій службі було індивідуальне, групове та сімейне консультування.

Проблема *психологічної експертизи* як форми психологічної практики у вітчизняній (та зарубіжній) психології висвітлена неналежно. Теорію та методіку психологічної експертизи розробляли автор і його учні (В. Бедь, О. Загурський, В. Кошинець, Р. Лемик, М. Луцький, В. Марчак, О. Петечел та ін.), а також представники київської, прикарпатської, буковинської шкіл юридичної психології щодо застосування її (експертизи) в юрисдикційному та юридичному процесі.

Питання психологічної експертизи у сферах освіти, політики, медицини, професійної діяльності, транспорту не розроблено зовсім.

Соціальна практика дедалі частіше ставить перед психологами проблеми, що можуть бути вирішені шляхом залучення експертів-психологів.

Сфери застосування експертного психологічного знання різноманітні: це – управління соціальними та виробничими процесами, державне й регіональне планування, прогнозування, визначення професійної придатності, ступеня працездатності й інвалідності, дистанційне спостереження за космічними польотами, визначення психологічної сумісності екіпажів повітряних, морських та підводних суден тощо.

Психологічну експертизу проводять зазвичай в особливих екстраординарних випадках, коли знань осіб, відповідальних за розроблення та прийняття рішень у сферах державного, соціального, виробничого управління, освіти, культури, охорони здоров'я, транспорту й навіть у такій політико-правовій сфері, як законо- та нормотворення, недостатньо.

Обставини, за яких доцільно призначати психологічну експертизу, можуть бути такі:

1) потреба в об'єктивному, незацікавленому оцінюванні прийнятого рішення, учиненої дії, обраного напрямку, їх наявності чи перспективної якості, доцільності, ефективності;

2) існування конфліктної ситуації на виробництві, в управлінні, під час реалізації владних повноважень, наявності спірних позицій щодо одного й того самого питання, коли потрібна думка незацікавленого психолога, який може дати об'єктивну оцінку конфлікту, спору, його предмету;

3) недосвідченість посадової або службової особи чи невідповідність установи, організації, підприємства до здійснення нових для них дій, відсутність у штаті спеціалістів-психологів, які можуть розв'язати проблеми, що виникли;

4) потреба у вирішенні питань, що виникли на стику психології та інших галузей науки, техніки, управління, виробництва, соціальної й державної діяльності за відсутності в конкретних установах, організаціях, підприємствах психологів, які мають необхідні знання, уміння й навички;

5) ситуація, коли межі проблеми ширші за межі сумарного (у тому числі психологічного) знання, яким володіють спеціалісти зацікавленого підприємства, установи, організації;

6) пряма вказівка в законі чи підзаконному нормативному акті про необхідність призначення такої експертизи.

Використання *психологічної експертизи* для виконання спеціальних завдань ґрунтується на низці принципів, головними з яких є такі:

експертна психологічна оцінка має бути отримана від кваліфікованих і визнаних у певній сфері психологічного знання спеціалістів у максимально систематизованій формі, що дає змогу узагальнити результати;

для оформлення висновків експертів у максимально систематизованій формі необхідно їм ставити чітко визначені завдання. Сорокарічний досвід проведення психологічної експертизи чи її аналіз, що здійснювали послідовники, свідчить, що у сфері юриспруденції перед психологами продовжують ставити завдання, що часто належать до сфери етики, педагогіки, психіатрії, інженерії та правознавства;

вибір експертів, постановка їм завдань, узагальнення міркувань повинні ґрунтуватися на певній методиці. Із судовою психологічною експертизою справа дещо простіша. Є Закон України «Про судову експертизу», інструкції Міністерства юстиції України, Міністерства охорони здоров'я України (стосовно комплексних психолого-психіатричних експертиз), є методичні листи регіональних органів прокуратури та юстиції, що підготували, зокрема, автор та його учні). Методичне забезпечення психологічних експертиз в освіті, лікувальній сфері, економіці, політиці, транспорті, управлінні, військовій справі, під час профвідборів є досить скромним або повністю відсутнє.

У спеціальній літературі йдеться про психологічну експертизу як специфічну діяльність, що передбачає оцінку певних обставин, фактів, подій, інформаційне забезпечення, діагностування, прогнозування тощо.

На нашу думку, щоб визначити зміст і поняття психологічної експертизи, необхідно почати зі з'ясування її суб'єкта й об'єкта. Психологічна експертиза є діяльністю, що полягає у взаємодії психолога з навколишнім середовищем, особами, групами, колективами, під час якої він є суб'єктом, який цілеспрямовано впливає на об'єкт (індивідуальна, групова, соціальна, політична психологія тощо) з метою його пізнання та надання про нього інформації зацікавленим особам чи інструкціям.

Психологічна експертиза відрізняється від інших форм психологічної практики тим, що вона є дослідницькою діяльністю, яка одночасно може бути трактована і як наукова (теоретична) діяльність. Таку експертизу може проводити один чи група психологів, не лише практиків, а й учених (першими в Україні судово-психологічну експертизу започаткували та проводили впродовж півтора десятиліття здебільшого саме вчені), які є висококваліфікованими фахівцями в певній галузі психологічного знання (педагогічній, медичній, інженерній, економічній, медичній, соціальній, юридичній психології, патопсихології та ін.).

Про рівень кваліфікації свідчить, першочергово, диплом (магістра, кандидата, доктора наук), загальний та експертний стаж, наявність ліцензії на проведення експертизи, експертні вміння, навички. Проте й цього недостатньо. Експерт-психолог повинен мати професійну інтуїцію та найголовніше – бути

порядною, чуйною, гуманною людиною. У моїй експертній практиці був випадок, коли група експертів (двоє з яких були кандидатами наук, один – клінічний психолог та один – патопсихолог), проводячи експертизу на попередньому слідстві, установила, що особа, яка скоїла три вбивства, двоє з них учинила в стані афекту (сильного душевного хвилювання). Справа слухалася в суді влітку, коли всі чотири експерти були на відпочинку у відпустці. До суду викликали нового клінічного психолога (він ще в студентські роки переніс серйозну травму голови, у поведінці виявляв риси епілептоїдної психопатії, характеризувався інертністю й «уповільненням» думок, вирізнявся злобністю й агресивністю, що слугувало причиною невключання його в подальшому до складу груп із проведення психологічних експертиз).

Так, цей психолог провів у суді психологічну експертизу й на двох – трьох аркушах рукописного тексту (наш висновок містив щонайменше кільканадцять сторінок друкованого тексту) написав про те, що підсудний під час скоєння правопорушення в стані афекту не перебував. Я залишаю тут поза увагою юридичну колізію: у справі було два взаємовиключні висновки експертиз, проведених різними фахівцями. За логікою й законом мала бути проведена третя експертиза новим складом експертів.

Суд, ґрунтуючись на висновку цього «експерта», засудив винного до вищої міри покарання – смертної кари.

Заздрість, прагнення помсти, злоба проти експертів, які проводили первинну експертизу, у цьому конкретному випадку мали сумні наслідки для об'єкта експертизи (підсудного) та й для справи загалом. Верховний Суд України, що переглядав справу, визнав дії суду першої інстанції, який ґрунтувався під час винесення вироку на такій «експертизі», помилковими. На нашу думку, кваліфікованою слід уважати таку психологічну експертизу, яку провели спеціалісти з досвідом вирішення завдань певного класу, і цей досвід дає змогу їм вирішувати й інші питання та проблеми, навіть якщо останні для психолога й можуть бути незнайомими. Завдяки знанням, досвіду, інтуїції експерт-психолог може віднайти правильний, новий, оригінальний підхід до вирішення чи власне вирішення питання на основі таких даних, які для іншого спеціаліста не становили б інтересу.

Експерт-психолог краще ніж будь-який штатний працівник може проаналізувати історію об'єкта, його зміни, розвиток, специфічні особливості його функціонування, об'єднати стратегічні й оперативні цілі з результатами значної складності, синтезуючи всю наявну інформацію, дати їй якісну оцінку і своїм висновком створити передумови для оптимального вирішення проблеми.

Експерт-психолог, якого залучають зі сторони, не перебуває в службовій, матеріальній чи моральній залежності від осіб чи інституцій, як його залучили для надання експертного висновку. Це робить його позицію більш принциповою, об'єктивною та неупередженою. Він менше припускається помилок, що можуть виникнути на психологічному підґрунті, порівняно зі штатним працівником (навіть психолог, у якого зазвичай виробляється вибірковий підхід до відомостей, у тому числі психологічного змісту, що надходять у загальному потоці інформації). Експерт краще, ніж штатний працівник, може відрізнити потрібну інформацію від непотрібної, що зрештою сприяє виробленню об'єктивної позиції та укладанню правильного експертного висновку.

Вище зазначалося, що психологічна експертиза може проводитися одноосібно чи групою експертів.

Одноосібна психологічна експертиза висококваліфікованого фахівця може бути достатньою, коли є потреба в глибокому вузькоспрямованому дослідженні об'єкта.

Ускладнення об'єктів дослідження, зростаюча спеціалізація, навіть у межах однієї галузі психології, породжують необхідність звернення до спеціалістів із різних галузей психології чи однієї галузі, але до різних наукових шкіл чи течій. Це дає змогу урізноманітнити форми й методи психологічної експертизи, чіткіше виробляти варіанти рішень, мінімізувати затрати часу та засобів, забезпечити колегіальність висловлених міркувань і позицій. Тому, на нашу думку, більш ефективною та доцільною є психологічна експертиза, яку проводить група фахівців (трое й більше).

Важливою проблемою є підбирання експертів для включення їх до групи з урахуванням вимог, зумовлених характером і кількістю поставлених перед експертизою запитань.

Відібравши осіб, які є фахівцями з певних питань, замовник (особа чи інституція) мусить сам визначити компетентність експертів. Так, ураховують оцінку, що ґрунтується на відомостях про осіб, яких залучають як експертів, професіоналізм за результатами проведеної експертної роботи.

Психологічна експертиза може передбачати певні етапи:

- 1) ознайомлення з документом про призначення експерти;
- 2) вивчення наявних первинних матеріалів щодо об'єкта експертизи;
- 3) застосування психологічних методів дослідження об'єкта експертизи;
- 4) інтерпретація отриманих емпіричних даних;
- 5) підготування й оформлення висновку експертизи;
- 6) надання висновку експертизи замовнику, за потреби – відповідей на запитання, роз'яснення змісту висновку чи окремих його положень.

Вище вже зазначалося, що сфери застосування психологічної експертизи можуть бути найрізноманітніші. За змістом такі експертизи можуть бути прості (власне психологічні) та комплексні, проведені спільно з фахівцями суміжних галузей знань (психіатрії, педагогіки, екології, політики, соціології, економіки, інженерії, лінгвістики, етики, техніки, транспорту та ін.).

Підбиваючи підсумки, можна стверджувати, що психологічна експертиза є однією з найважливіших форм психологічної практики, що полягає в поглибленому дослідженні експертом чи експертами проблем, розв'язання яких вимагає спеціальних психологічних знань, і які пов'язані з людським фактором, психічними явищами, станами, процесами, особистістю людини, психологією малих чи великих соціальних груп тощо.

Список використаних джерел

1. Психологічний словник / за ред. В. І. Войтка. – К. : Вища шк., 1982. – 216 с.
2. Основи практичної психології : [підруч.] / Панок В., Титаренко Т., Чепелева Н. та ін. – К. : Либідь, 1999. – 536 с.

3. Психиатрический энциклопедический словарь / Стоименов Й. А., Стоименова М. Й., Коев П. Й. и др. – К. : МАЦП, 2003. – 1200 с.
4. Большая медицинская энциклопедия. – М. : Эксмо, 2008. – 864 с.
5. Большая советская энциклопедия : в 30 т. – Т. 3. – М. : Сов. энцикл., 1970. – 640 с.
6. Костицький М. В. Використання спеціальних психологічних знань у радянському кримінальному процесі : [навч. посіб.] / М. В. Костицький. – К. : УМК ВО, 1990. – 88 с.